

Особливості цивільно-правової

відповідальності сторін за порушення договірних зобов'язань з надання послуг

Н. В. Федорченко

кандидат юридичних наук, доцент, Київський
університет туризму, економіки і права

У статті досліджуються особливості цивільно-правової відповідальності сторін за правопорушення в сфері надання послуг. Аналізуються питання поділу цивільно-правової відповідальності на види за критеріями розподілу відповідальності між декількома порушниками та підставами виникнення відповідальності.

Ключові слова: договір про надання послуг, механізм цивільно-правової відповідальності, договірна відповідальність, суб'єктивний цивільний обов'язок, способи захисту цивільних прав.

Питанню щодо поняття та змісту цивільно-правової відповідальності приділяється достатньо уваги в юридичній науці. Поняття юридичної відповідальності загалом та цивільно-правової відповідальності зокрема відноситься до базових понять в юридичній науці і відповідно в науці цивільного права.

Перш ніж перейти безпосередньо до дослідження проблематики притягнення

сторін договору про надання послуг до договірної відповідальності за порушення взятих на себе зобов'язань, слід зазначити, що загалом юридична відповідальність у науковій юридичній літературі трактується по-різному, що дозволило окремим дослідникам надто широко класифікувати існуючі концепції юридичної відповідальності [1, с. 43]. На нашу думку, для більшої зручності усі концепції юридичної відповідальності можна умовно поділити

на дві групи, до першої з яких можна віднести підходи до розуміння юридичної відповідальності як санкції правової норми, застосування санкції, державний примус тощо (О. С. Йоффе, І. С. Самощенко, С. С. Алексєєв). До другої групи доцільно віднести такі підходи до розуміння юридичної відповідальності, згідно з якими юридична відповідальність розглядається як обов'язок перетерпіти несприятливі наслідки, як правовідношення (М. Д. Шаргородський, Ю. К. Толстой). Водночас більш поширеним є підхід, за яким цивільно-правову відповідальність визначають як застосування до правопорушника несприятливих майнових наслідків, що застосовуються до нього за ініціативою інших суб'єктів права. Встановлюються такі заходи або законом, або договором, а невідворотність їх настання забезпечується державним примусом (В. П. Грибанов, М. С. Малєїн).

Таким чином, беручи за основу наведені теоретичні положення, доцільно підтримати запропоноване Р. А. Майдаником розуміння цивільно-правової відповідальності «як застосування до правопорушника у випадку здійснення протиправних дій або бездіяльності передбачених договором чи законом заходів державного примусу у вигляді додаткових цивільно-правових обов'язків майнового характеру (санкцій)» [2, с. 124]. У дещо спрощеному варіанті наведене визначення тоді виглядає так: цивільна відповідальність – це передбачений нормами права обов'язок правопорушника зазнати певних несприятливих для нього наслідків. При цьому така відповідальність, як зазначає С. М. Братусь, є обов'язком, який уже існував раніше, або знову виник унаслідок правопорушення [3, с. 4].

Оскільки суб'єктивний цивільний обов'язок є елементом складу цивільного правовідношення, можна припустити, що цивільно-правова відповідальність

тісно пов'язана зі специфічними правовідносинами. До такого висновку приходимо, аналізуючи більш складні напрацювання теоретиків права, на думку яких, «оскільки основною рисою юридичної відповідальності є її тісний зв'язок із правом і державним примусом, то її можна розглядати як правовідносини, у яких держава має право застосовувати певні заходи примусу до суб'єктів, які вчинили правопорушення і зобов'язані зазнавати втрат чи обмежень, передбачених санкціями норм права» [4, с. 247]. Але в кожному разі, як зазначають Є. О. Харитонов та О. І. Харитонova, є достатні підстави вважати концепції «юридична відповідальність – правовий обов'язок» і «юридична відповідальність – правове відношення» різновидами одного й того самого підходу, який зводиться до розгляду її в контексті теорії правовідносин [5, с. 347]. Тобто цивільно-правова відповідальність завжди є безпосереднім впливом на правопорушника. Істотна ознака цивільної відповідальності – це покладення на особу негативних наслідків правопорушення у формі позбавлень особистого, організаційного чи майнового порядку.

І. С. Канзафарова наголошує на двох аспектах відповідальності у цивільному праві: як широкої категорії та цивільно-правової відповідальності, яка стосується лише випадків невиконання зобов'язань [6, с. 7]. Для цілей нашого дослідження інтерес становить саме другий випадок, оскільки досліджувані нами правовідносини з надання послуг є договірними зобов'язаннями. Разом з тим недостатньо аргументованою видається позиція вченої, що оскільки цивільно-правова відповідальність, яка стосується випадків невиконання зобов'язань, є однією з форм державно-примусового впливу на порушника, що полягає в застосуванні до нього майнових санкцій,

то добровільне відшкодування порушником збитків і сплата інших штрафних санкцій не повинні визнаватися відповідальністю, оскільки тут немає державного примусу [6, с. 7]. На наш погляд, такий підхід спірний насамперед тому, що і при добровільному відшкодуванні збитків для порушника договірною зобов'язання настають несприятливі економічні наслідки, адже він несе додаткові витрати, що і є певним «покаранням» для нього. Зважаючи на наведене, переконливішою видається думка, згідно з якою цивільно-правова відповідальність є додатковим або новим стосовно невиконаного обов'язком боржника-правопорушника за рахунок власного майна відновити порушений невиконанням зобов'язання майновий стан кредитора (потерпілого) або компенсувати немайнові (моральні) втрати останнього [7, с. 47].

На думку В. П. Грибанова, умовами, за яких спрацьовує механізм цивільно-правової відповідальності, є наявність прав та обов'язків, порушення яких тягне за собою покладення на їх порушника заходів цивільно-правової відповідальності [8, с. 49]. Тобто цивільно-правова відповідальність настає лише за порушення цивільних прав і обов'язків, і тільки за наявності останніх може йтися про відповідальність. Якщо ж сторона договору про надання послуг не наділена необхідною сукупністю таких прав і обов'язків, то неможливе і їх порушення, наслідком чого є відсутність підстав для притягнення особи до відповідальності. Як слушно з цього приводу зазначає Н. С. Кузнецова, порушення права суб'єкта цивільних відносин тягне необхідність відновлення порушеного права, в т. ч. й шляхом застосування цивільно-правової відповідальності. Звідси підставою такої відповідальності є саме порушення суб'єктивного цивільного права [9, с. 345].

Не вдаючись до детального аналізу поділу цивільно-правової відповідальності на види за критеріями розподілу відповідальності між декількома порушниками, підставами виникнення відповідальності тощо, відзначимо, що за підставою виникнення її поділяють на договірну і позадоговірну. Підставою настання договірної відповідальності є порушення договору, натомість позадоговірна відповідальність виникає при заподіянні особі або майну потерпілого шкоди, не пов'язаної з невиконанням або неналежним виконанням боржником договірних умов. Водночас вимушені констатувати, що в судовій практиці це не завжди враховувалося, внаслідок чого у п. 1 Рекомендацій президії Вищого господарського суду України «Про внесення змін та доповнень до роз'яснення президії Вищого арбітражного (нині – господарського) суду України від 01.03.1994 р. № 02-5/215 «Про деякі питання практики вирішення спорів, пов'язаних з відшкодуванням шкоди» від 29.12.2007 р. № 04-5/239 була звернена увага на необхідність відмежування обов'язку відшкодування збитків, заподіяних неналежним виконанням договірною зобов'язання, від позадоговірної шкоди, що настала внаслідок заподіяння шкоди [10, с. 11]. Схожий підхід відображався й у постанові Пленуму Верховного Суду України «Про практику розгляду судами цивільних справ за позовами про відшкодування шкоди» № 6 від 27.03.1992 р. [11, с. 209].

Будучи різновидом цивільно-правової відповідальності, договірна відповідальність зберігає всі притаманні родовому поняттю ознаки. Договірна відповідальність носить яскраво виражений майновий характер, і хоча у правозастосовчій практиці непоодинокі випадки компенсації моральної шкоди як наслідку порушення окремих договірних зобов'язань, ця компенсація є лише додатковою

до основного обов'язку з відшкодування майнових втрат.

Говорячи про відповідність розміру відповідальності розміру завданих збитків, доцільно зазначити, що сторони договору можуть своєю домовленістю визначати розмір відповідальності. Важливою ознакою договірної відповідальності є те, що відповідальність за невиконання договірного зобов'язання може реалізуватися без спеціальної діяльності державного апарату.

Виникненню договірної відповідальності за порушення умов договору про надання послуг завжди передують встановлені договором умови. Порядок встановлення відносин між сторонами. Тобто можна констатувати, що при виникненні договірної відповідальності спостерігається перетворення відносин між рівноправними сторонами договору про надання послуг у відносини між правопорушником і потерпілим, останні з яких вже рівноправними бути не можуть. Адже на боржника покладаються додаткові зобов'язання, виконання яких забезпечується загрозою застосування державного примусу.

Слід зазначити, що на відміну від інших видів цивільно-правової відповідальності договірна відповідальність дозволяє сторонам договору про надання послуг з урахуванням реальної ситуації самим впливати на заходи відповідальності, які будуть застосовані в разі порушення зобов'язання, і їх розмір в дозволених законодавцем межах. Таке індивідуальне регулювання цивільної відповідальності здійснюється сторонами ще на стадії укладення договору, коли сторони лише страхують себе від можливого порушення своїх суб'єктивних прав контрагентом і жодна зі сторін не несе відповідальність перед іншою. Сформульовані на цій стадії положення договору про відповідальність сторін найбільш адекватно відображають волю й інтереси кожного

суб'єкта договірного зобов'язання, адже виробляючи положення про відповідальність, сторони можуть однаково уявити себе як у ролі боржника, так і кредитора.

Зважаючи на наведене, доцільно зазначити, що на практиці контрагенти за договорами про надання послуг, перш ніж вступити у договірні правовідносини між собою, досить часто оцінюють т. зв. «економічну здатність» контрагента нести цивільно-правову відповідальність. Оразу ж відзначимо, що під економічною здатністю нести цивільно-правову відповідальність пропонуємо розуміти не здатність особи самостійно нести відповідальність за скоєні цивільні правопорушення (деліктоздатність), а наявність у контрагента фінансових можливостей, майнових гарантій виконання відповідальності, яка може бути на нього покладена в разі невиконання або неналежного виконання умов договору про надання послуг.

Прикладом може бути практика надання банківських послуг з кредитування фізичних та юридичних осіб, за якою фінансова установа оцінює здатність позичальника нести майнову відповідальність за невиконання або неналежне виконання умов договору про надання банківських послуг. В цьому випадку сторони повинні знати, який обсяг відповідальності може виникнути при порушенні договірного зобов'язання шляхом чіткого формулювання в договорі умов про предмет договору, про заходи цивільно-правової відповідальності, що можуть бути застосовані в разі порушення цього зобов'язання. Більше того, фінансова установа повинна вчинити певні дії з метою отримання достовірної інформації про майнову сферу позичальника. Так, більшість банків мають свої служби безпеки, що займаються збором такої інформації про потенційних позичальників. Щоправда, як свідчить практика, такі дії не завжди є законними, оскільки

досить часто призводять до протиправного втручання в приватне життя фізичної особи-позичальника або ж особисті немайнові права юридичної особи-позичальника. І ось тут доволі доречним є відкриття відомостей щодо доступу до державного реєстру рухомих речей та нерухомості, що дозволяє тепер таким службам переконатися у наявності в особи-позичальника іншого майна, за допомогою якого можна було б забезпечити належне виконання договірних зобов'язань з надання послуг.

На основі вищенаведеного приходимо до висновку про наявність на цій стадії організаційних відносин. До такого висновку ми прийшли, виходячи з розуміння цивільних організаційних правовідносин, як заснованих на засадах рівності їх учасників відносин, що відображають діяльність фізичних і/або юридичних осіб щодо впорядкування своїх взаємозв'язків та координації зусиль у процесі реалізації державної або власної ініціативи. У досліджуваних нами правовідносинах слід зазначити, що вони, по-перше, складаються між потенційними контрагентами зобов'язань з надання послуг, які є рівноправними. По-друге, ці відносини відображаються в законних діях щодо збирання інформації про контрагента шляхом направлення запитів, надання потенційному контрагенту необхідних документів чи інших доказів здатності нести цивільно-правову відповідальність. Висновок про неплатоспроможність контрагента може втілитися в конкретні дії щодо відмови від укладення з ним договору про надання послуг.

У випадку укладення договору про надання послуг із завідомо неплатоспроможним контрагентом таку поведінку доцільно охарактеризувати як умисне допущення ситуації, коли боржник не зможе відшкодувати збитки, сплатити

неустойку або відшкодувати інші заходи відповідальності. Якщо особа при здійсненні підприємницької діяльності нехтує перевіркою платоспроможності передбачуваного контрагента або укладає договір з особою, яка не в змозі підтвердити свою здатність нести майнову відповідальність, то це свідчить про зневажливе ставлення до своїх дій і не може визначатись як підприємницький ризик.

Не менш проблемним питанням цієї статті є й питання можливості віднесення примусового зобов'язання виконавця до надання послуг в натурі до заходів цивільної відповідальності за порушення договірних зобов'язань нарівні з відшкодуванням збитків та сплатою неустойки. Одразу ж відзначимо, що це питання неодноразово викликало інтерес до себе та становило предмет наукового пошуку низку вчених. Не вдаючись в деталі їх наукових розвідок, зауважимо, що в цивілістиці сформувались дві точки зору на його вирішення. Одні вчені вважають, що примусовим виконанням невиконаного обов'язку питання про виправлення шкідливих наслідків правопорушення вичерпується навіть у разі незастосування штрафних санкцій (С. М. Братусь, І. Б. Новицький, Л. А. Лунц). Інші ж вчені не поділяють цієї точки зору та пов'язують виникнення договірної відповідальності з покладенням несприятливих додаткових наслідків або ж виконання нового обов'язку на боржника (О. С. Йоффе, Н. С. Малєїн, Р. А. Майданик, Н. Д. Єгоров).

Аналізуючи вищенаведену проблематику під кутом зору нашої тематики, відзначимо більш аргументований підхід саме представників другої точки зору. Так, згідно з викладеними точками зору необхідно розрізняти заходи цивільно-правової відповідальності та інші передбачені законом способи захисту цивільних прав. Здебільшого

в юридичній літературі способи захисту цивільних прав поділяються на заходи захисту та заходи відповідальності [12, с. 296], що є прикладом змішування заходів відповідальності та заходів захисту. Зокрема, вимога про примусове виконання обов'язку в натурі є заходом захисту, але не відноситься до відповідальності, як додаткового обтяження порушника майновими чи іншими обов'язками від імені держави. Так, законодавець примусове виконання обов'язку в натурі відносить до інших способів захисту цивільних прав та інтересів (п. 5 ч. 2 ст. 16 Цивільного кодексу України (далі – ЦК України)). Крім того, виходячи зі змісту ч. 1 ст. 622 ЦК України, можна зробити висновок, що законодавець, закріплюючи умову про обов'язковість виконання зобов'язання в натурі, не відносить реальне виконання зобов'язання до заходів цивільно-правової відповідальності. На основі чого можемо констатувати, що примусове зобов'язання виконавця до надання послуги в натурі, незважаючи на сплату неустойки та відшкодування збитків, є забезпеченим законодавчо способом захисту прав замовника, який розраховує на належне виконання договірної зобов'язання з надання послуг. Більш прийнятним є розмежування негативних правових наслідків, що настають для порушника, на санкції та примус до виконання обов'язку [13, с. 29].

Встановлення у договорі про надання послуг певних правил щодо цивільно-правової відповідальності сторін, відмінних від відповідних загальних положень цивільного законодавства, є актом саморегуляції, однією із диспозитивних дій. Учені-цивілісти слушно зазначають про важливу регуляторну функцію цивільно-правового договору у встановленні цивільно-правової відповідальності за порушення сторонами

умов конкретного договору. Норма цивільного права дозволяє сторонам урегулювати свої відносини певним чином, відмінним від загальних приписів. Тобто сторонам договору надається таке право. Його здійснення є реалізацією права на саморегуляцію. Надання такої можливості – це прояв цивільно-правової диспозитивності, яка є юридично забезпеченою можливістю для правоволодільця вільно реалізувати належне йому право [14, с. 245-248].

Отже, до договірної відповідальності суб'єктів зобов'язань з надання послуг пропонуємо відносити відповідальність: а) що виникатиме у разі невиконання або неналежного виконання сторонами взятих на себе договірних зобов'язань; б) яка безпосередньо впливає із нормативно-правових актів, що регулюють відносини з надання послуг (ст. 625 ЦК України, гл. 63-74, 76 ЦК України, гл. 31, 32, 35, 36 Господарського кодексу України тощо); в) яка не може по-іншому, ніж це передбачено у нормативно-правових актах, бути визначена у договорі про надання послуг. Наприклад, у ст. 625 ЦК України передбачено диспозитивне правило про розмір процентів, що підлягають стягненню за порушення грошових зобов'язань.

Таким чином, договірну відповідальність сторін у зобов'язаннях з надання послуг доцільно розглядати як систему заходів впливу на порушника договірних умов у випадку здійснення останнім протиправних дій або бездіяльності, що проявляється через виникнення у нього додаткового цивільно-правового обов'язку майнового характеру, який покладається на порушника у зв'язку із невиконанням чи неналежним виконанням ним умов договору та стягується на користь кредитора, розмір яких, за загальним правилом, має відповідати розміру понесених останнім збитків.

Список використаної літератури

1. Коваленко І. А. Цивільно-правова відповідальність осіб з вадами волі : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / І. А. Коваленко. – К., 2014. – С. 43.
2. Майданик Р. А. Цивільно-правова відповідальність / Р. А. Майданик // Юридична відповідальність: проблеми виключення та звільнення / Кол. авторів, відп. ред. Ю. В. Баулін. – Донецьк : ПП «ВД «Кальміус», 2013. – С. 124.
3. Братусь С. Н. Юридическая ответственность и законность (очерки теории) / С. Н. Братусь. – М. : Юрид. лит., 1976. – С. 4.
4. Загальна теорія держави і права : навч. посіб. / А. М. Колодій, В. В. Копейчиков, С. Л. Лисенков та ін. ; за заг. ред. С. Л. Лисенкова, В. В. Копейчикова. – К. : Юрінком Інтер, 2002. – С. 247.
5. Відповідальність у праві: філософія, історія, теорія : моногр. / [І. Безклубий, С. Бобровник, І. Гриценко та ін.] ; за заг. ред. І. Безклубого. – К. : Грамота, 2014. – С. 347.
6. Канзафарова І. С. Теоретичні основи цивільно-правової відповідальності в Україні : автореф. дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.03 / І. С. Канзафарова. – К., 2007. – С. 7.
7. Примак В. Д. Цивільно-правова відповідальність юридичних осіб : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / В. Д. Примак. – К., 2005. – С. 47.
8. Грибанов В. П. Ответственность за нарушение гражданских прав и обязанностей / В. П. Грибанов. – М. : Знание, 1973. – С. 49.
9. Кузнецова Н. С. Інститут цивільно-правової відповідальності у цивілістичній доктрині України // Правова доктрина України : у 5 т. – Х. : Право, 2013. – Т. 3. Доктрина приватного права : Н. С. Кузнецова, О. Є. Харитонов, Р. А. Майданик та ін. / За заг. ред. Н. С. Кузнецової. – С. 345.
10. Рекомендації президії Вищого господарського суду України від 29. 12. 2007 р. № 04-5/239 «Про внесення змін та доповнень до роз'яснення президії Вищого арбітражного суду України від 01.03. 1994 р. № 02-5/215 «Про деякі питання практики вирішення спорів, пов'язаних з відшкодуванням шкоди» // Вісник господарського судочинства. – 2008. – № 1. – С. 11.
11. Постанова Пленуму Верховного Суду України № 6 від 27.03.1992 р. «Про практику розгляду судами цивільних справ за позовами про відшкодування шкоди» // Судова практика Верховного Суду України у цивільних справах / Верховний Суд України ; за заг. ред. А. Г. Яреми. – К. : Ін Юре, 2006. – С. 209.
12. Гражданское право : учеб. – Т. 1 / [Н. Д. Егоров, И. В. Елисеев, А. А. Иванов и др.] ; под ред. А. П. Сергеева, Ю. К. Толстого. – 5-е изд., перераб. и доп. – М., 2001. – С. 296.
13. Лейст О. Э. Санкции и ответственность по советскому праву (теоретические проблемы) / О. Э. Лейст. – М. : изд-во Моск. ун-та, 1981. – С. 29.
14. Канзафарова І. С. Договірне регулювання відповідальності у цивільному праві / І. С. Канзафарова // Держава і право : зб. наук. пр. Вип. 33. Юридичні і політичні науки. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2006. – С. 245-248.

Стаття надійшла до редакції: 2.04.2015.

Features civil liability parties for breach of contractual obligations to provide services

N. V. Fedorchenko

This article explores the features of civil liability for violations of the parties in the provision of services. The questions of separation of civil liability on the types of criteria for allocation of responsibilities among several offenders and the grounds of liability.

Keywords: service agreement, the mechanism of civil liability, contractual liability, civil subjective responsibility, how to protect civil rights.

Received: 2.04.2015.

Особенности гражданско-правовой ответственности сторон за нарушение договорных обязательств по оказанию услуг

Н. В. Федорченко

В статье исследуются особенности гражданско-правовой ответственности сторон за правонарушения в сфере предоставления услуг. Анализируются вопросы разделения гражданско-правовой ответственности на виды по критериям распределения ответственности между несколькими нарушителями и основаниями возникновения ответственности.

Ключевые слова: договор о предоставлении услуг, механизм гражданско-правовой ответственности, договорная ответственность, субъективный гражданский долг, способы защиты гражданских прав.

Получено: 2.04.2015.